

южнорусских степях // МИА. – 1958. – № 62; Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966; Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973; Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., 1985; ²Артамонов М.И. История хазар. – М., 1962. – С. 350; ³Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1991. – С.155; ⁴Материалы по истории туркмен и Туркмении. – М.;Л., 1939. – Т.1. – С. 166; ⁵Константин Багрянородный. Зазнач. Праця. – С. 159; ⁶Там само. – С. 155; ⁷МИТТ. – С. 209-210; ⁸Цит за: Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники. – М., 1964. – С. 174; ⁹Там само. – С. 175; ¹⁰Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад, 1969. – С. 130-131; ¹¹Плетнева С.А. Зазнач. праця; ¹²МИТТ. – Т.1. – С. 167; ¹³ПСРЛ. – СПб, 1908. – Т.2. – С.56; ¹⁴Федоров-Давыдов Г.А. Зазнач. праця. – С. 141; ¹⁵Пселл М. Хронографья. – М., 1978. – С.160-161; ¹⁶Константин Багрянородный. Зазнач. праця. – С. 157; ¹⁷МИТТ. – С. 309; ¹⁸ПСРЛ. – Т.2. – С. 150; ¹⁹Федоров-Давыдов Г.А. Зазнач. праця. – С. 227; ²⁰ПСРЛ. – Т.2. – С.469; ²¹Там само. – С. 235; ²²Агаджанов С.Г. Зазнач. праця. – С. 162; ²³Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную Европу (1131-1153). – М., 1971. – С. 27; ²⁴ПСРЛ. – Т. 2. – С. 143; ²⁵Там само. – Т.1; ²⁶Гарнати. Зазнач. праця. – С. 37; ²⁷Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Спб., 1884. – Т. 1. – С.540-541; ²⁸История Казахской ССР. – Алматы, 1979. – Т.2. – С.56.

Гримич М. (Україна)

ТИПОЛОГІЯ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ (комунікативна методика)

Історична етнологія – як наука порівняно молода – перебуває на стадії розробки свого термінологічного апарату, пошуку нових методів і методик дослідження та розв'язання проблем, у першу чергу теоретичних. Теоретичний підрозділ етнологічної і культурально-антропологічної наук у світі останнім часом переживає певну кризу (Див., зокрема, дискусію на сторінках журналу “Этнографическое обозрение”). Саме через ці причини відбулася переорієнтація західної науки з проблем теоретичних (рефлексійних) на проблеми практичні (дослідження першоджерел). Однак автоматично новий фактологічний матеріал знову потребує теоретичного осмислення.

Пропонований нижче підхід до вивчення теоретичних проблем етнології – комунікативний – дає можливість вийти на певний рівень абстракції і у певний спосіб змодельовати структуру етносу і етнічні процеси. Ясно, як і будь-який інший метод, комунікативний підхід не є панацеєю до вивчення теоретичних проблем етносу. Він є лише особливим поглядом на етнос як систему. Комунікативна методика, аж ніяк не претендуючи на всеосяжність і безпомилковість, є в першу чергу системною, “працюючи” в галузі типологій, класифікацій, таксонів, закономірностей, семантики тощо.

Отже, пропонований комунікативний метод в етнології базується на баченні етносу як комунікативної системи, а етнічних процесів як процесів комунікативних. Комунікативний підхід до вивчення людського суспільства не є новим. Так звана “комунікативна філософія” виникла, з одного боку, як реакція на філософію соліпсизму, екзистенціального індивідуалізму, а з другого, до соціально-економічних теорій, які бачать соціальні спільноти як безликі натовпи, зокрема марксистської, і ставить у центр уваги інтерсуб'єктивний вимір буття, момент спілкування, комунікації. У теоретичних розробках провідних учених ХХ ст. Карла-Отто Апеля, Манфреда Ріделя, Юргена Хабермаса, Карла Ясперса, Мартіна Бубера, Отто Фрідріха Больнова закладені методологічні принципи бачення людського суспільства і різних соціальних спільнот у такому ключі.

У прикладних науках значення комунікації в першу чергу оцінили лінгвісти, оскільки мова – найуніверсальніша комунікативна модель. Ще в праці Фердинанда де Соссюра “Курс загальної лінгвістики”² було відділено від “мови” як предмета дослідження “мовлення” як

комунікативний акт. Розвивається семіотика – наука про знакові системи, яка розкриває суть різних знакових систем – не лише мови, а й релігії, інших галузей культури.

Не можна сказати, що комунікативний фактор як етноцементуючий недооцінювався в етнографії. Етнографи-теоретики пізньої радянської доби і сучасності так чи інакше усвідомлювали та усвідомлюють важливість цього аспекту, хоча формулювали це по-різному. Про значення інфразв'язків для етнічної системи пише С.Арутюнов³; Ю.Бромлей наголошує на ендогамності як ознаці етносу⁴. Пропонований нами комунікативний підхід базується як на досягненнях перерахованих дисциплін, так і на досвіді попередніх поколінь етнографів⁵, а також сучасних зарубіжних і російських вчених, зокрема на теорії функціонального конфлікту, яка зародилася в соціології⁶ і знайшла своє місце в сучасній історичній етнології⁷.

3. Кризь призму теорії етнічної комунікації етнос є відносно закритою комунікативною системою. Це означає, що всередині етносу комунікативні зв'язки набагато щільніші, аніж між різними етносами. Комунікативні моделі всередині одного етносу, навіть з багатьма внутрішньоетнічними групами, мають одну, правда, варіативну, знакову систему, відмінну від знакових систем комунікативних моделей інших етносів. “Комунікативний кровообіг” усередині комунікативної системи етносу відбувається за певними етнокомунікативними моделями, які базуються на одній (правда, варіабельній) знаковій системі. Спільні знакові системи культури (мови, релігії, ритуалу тощо) забезпечують порозуміння між представниками одного етносу; і, відповідно, різні знакові системи – спричиняють непорозуміння, нерозуміння, дисконітацію, конфлікт. Якщо етнос – це замкнута комунікативна система, то етнічні процеси – це ніщо інше як процес комунікації – внутрішньоетнічної комунікації і міжетнічної комунікації, який відбувається і на синхронному і діахронному рівнях. Паралельно відбувається контакт етносу з навколишнім середовищем (екологічна комунікація), що є по суті адаптивно-адаптуючим процесом. Таким чином, комунікативний метод перегукується з науковими теоріями етносу як адаптивної системи⁸ або адаптивно-діяльній системи⁹.

Незалежно від того, чи ми сприймаємо етнічну історію як регулярно повторюваний алгоритм, чи як “набір випадковостей”¹⁰, чи у формі “осьового історичного часу”¹¹, однак ми завжди в ній можемо безпомилково визначити періоди “відносного спокою” (застою, стабільності тощо) і періоди кризові, що супроводжуються бунтами, (рос. “смота”), повстаннями, революціями, війнами і тощо, з одного боку, масовими міграціями, народними колонізаціями, з іншого. Не всі кризові ситуації можна пояснити чисто соціальними причинами, з одного боку, чи каузальністю, з іншого. Існує також об'єктивна реальність специфічних законів розвитку етносу. Наскільки поняття “етнічного” пов'язане з “соціальним”, настільки етнічні процеси пов'язані з соціальними. Завжди міграції, міжетнічні конфлікти мають більшою або меншою мірою соціальне підґрунтя, так само, як і будь-яка соціальна революція має етнічну специфіку. Розпад Радянського Союзу, зокрема, поставив різні етноси, що “відкололися” від Росії, приблизно на однакові стартові майданчики, однак кожен етнос обрав свій власний шлях, який, до речі, досить легко пояснюється етністоричними, етнопсихологічними причинами. Однак найголовніше те, що специфічні закони етносу також (подібно до соціальних) передбачають кризові ситуації, за якими в історичній етнології встановився термін “внутрішньоетнічного функціонального конфлікту, який базується на баченні функціонального конфлікту не лише як дисфункції системи, а норми розвитку соціуму і, відповідно, етносу. Наприклад, якщо в одних конкретно-історичних умовах внутріетнічний функціональний конфлікт може привести етнос до знищення або самознищення, то в інших до процесу переструктурування і самоконструювання етносу¹², говорячи популярно – до його “відродження”. Внутрішньоетнічний функціональний конфлікт (ВФК) – це вияв адаптивно-адаптуючої функції етносу і є формою внутрішньоетнічної комунікації. ВФК не можна ототожнювати лише з зовнішніми його проявами (напр., міжетнічним конфліктом), оскільки він може тривати у латентній формі протягом років і навіть століть. До речі, термін “функціональний конфлікт” певним чином перегукується з терміном Л.Гумільова “пасіонарність”¹³, який активно експлуатується в гуманітарній науці (не лише етнологічній), часом з дуже викривленим сенсом. Однак, не вдаючися в суперечності теорії визначного дослідника, треба наголосити, що він під “пасіонарністю” вбачав явище одноразове, після

чого іде спад етнічної енергії і етнос врешті-решт помирає, хоча й часом допускається можливість регенерації. У такому випадку "пасіонарність" козацької доби в історії України, як модно зараз говорити, може означати повільну смерть етносу? Теорія ВФК передбачає його "багаторазовість". Він є складовою частиною алгоритму розвитку етнічних процесів всередині етносу (внутрішньоетнічних процесів). Більше того, функціональний конфлікт також є закономірною формою розвитку міжетнічних стосунків і також може протікати як у відкритій, так і латентній формі.

Отже, ми підійшли впритул до типології етнічних процесів.

Загалом вимальовується перший рівень класифікації етнічних процесів: внутрішньоетнічні (інтроетнічні) і зовнішньоетнічні (екстраетнічні) процеси, хоча насправді не існує чисто інтроетнічних і екстраетнічних процесів. Як правило, існує їхня комбінація, часом в цій комбінації превалює екстраетнічний момент, а часом – інтроетнічний. Інтроетнічні процеси – такі процеси, які відбуваються "всередині" етносу, екстраетнічні – в контактах з іншими етносами. Обидва типи етнічних процесів, як ми вже зазначили, можуть протікати у відкритій або латентній (прихованій) формі.

А. Внутрішньоетнічні процеси. Етнос, перебуваючи у стані "відносного спокою" також змінюється, в ньому відбуваються певні внутріетнічні процеси. Для нього абсолютно необхідні дві речі: а) чисто біологічне самовідтворення; б) культурне самовідтворення (дитина, пізнаючи світ, оволодіває рідною мовою, навичками, культурою тощо, тобто здобуває етнокультурні константи від батьків і потім передає дітям. Це блок біокультурного самовідтворення етносу. Біологічний фактор вважаємо доцільним виділити, оскільки без нього неможливе й культурне самовідтворення етносу.

Однак всередині етнічної спільноти проходять ще й інші процеси. Окремі внутріетнічні групи (етнографічні, субетнічні) можуть під впливом певних екологічних, політичних чи інших обставин "зближуватися", виробляти спільну, уніфіковану культуру для полегшення внутріетнічної комунікації. Зокрема, з різних етнічних спільнот середньовіччя у Європі продукується в певних місцевостях етнокультурне "койне" (хоч це є термін лінгвістичний), відбувається процес етнічної уніфікації. З іншого боку, певні локальні групи, також під впливом географічних(це стосується етнічних спільнот, що проживають на островах чи в горах, чи взагалі у важкодоступних місцях) або політичних умов (частина етносу опиняється на території іншої держави) відбувається внутріетнічна диференціація. Отже, це другий блок етнічних процесів – уніфікаційно-диференційний. Дуже часто те, що ми розуміємо під "уніфікацією" називають "консолідацією". Однак термін "консолідація", який широко використовується не лише російськими, а й українськими дослідниками, має яскраво виражений політичний підтекст. Можна говорити про консолідацію племен, земель, політичних сил, князівств тощо, однак вона не є етнічним явищем.

Звичайно всі ці етнічні процеси є по суті адаптивно-комунікативними, оскільки, з одного боку є наслідком пристосування етносу до специфічних природних чи соціоісторичних умов, а по-друге, виявляють різні типи внутріетнічної комунікації. Крім того, рідко коли етнос існує в ізоляції від інших етносів (наприклад, так було довгий час з тасманійцями). Завжди внутріетнічні процеси супроводжуються міжетнічними контактами - прямими чи опосередкованими (через мігруючий фольклор, через писемність, усну традицію).

Однак часом всередині етносу, який є самовідтворювальною системою, зароджується напруження, яке наростає і який може перетворити етнос, або його частину в сліпий, часом агресивний натовп. Це напруження, як ми з'ясували, називається внутріетнічним функціональним конфліктом, внаслідок чого відбувається дисфункція етнічної системи, що веде до "виродження" етносу (наприклад, через асиміляційний процеси), або ж переструктурування етносу (популярно кажучи "відродження" або "переродження"), яке також має форму уніфікації чи диференціації, і також супроводжується адаптивно-діяльними процесами. Під внутрішньоетнічним функціональним конфліктом не слід розуміти сам збройний конфлікт, а й ті процеси, які спричинили його. Внаслідок ВФК усередині суспільств британців, іспанців, португальців, відбуваються масові міграції і народна колонізація нових земель (етнічні процеси), які пізніше набувають рис політичних і перетворюють новоосвоєні

землі на колонії великих імперій. Освоєння (народна колонізація) Сибіру росіянами відбувається за інакшою схемою, однак також починається з ВФК¹⁴ і завершується створенням імперії.

Б. Міжетнічні процеси. Взагалі опосередковані міжетнічні контакти не можна вважати етнічним процесом, хоча вони й трансформують етнос, зокрема ціннісні доміанти, естетичні смаки, стереотипи поведінки. Першим типом зовнішньо-етнічних процесів слід вважати міжетнічні контакти сусідського типу. Його досі можна спостерігати на прикладі Одеської області, де по сусідству розташовані села українські, молдавські, російські (старообрядців). Відомо, що контакти між ними досить обмежені (і щодо укладення шлюбів, і щодо мовної сфери та сфери традиційної культури), хоча живуть вони досить мирно і прекрасно уживаються. Подібною є ситуація з селами Новошине Жидачівського району Львівської області і Довгим Івано-Франківської області. У першому живуть українці, у другому – переселенці-росіяни. Зовні – це одне село, з одного боку центральної вулиці якого живуть українці, з іншого – росіяни. Контакти між “двома сторонами вулиці” вкрай обмежені. Як свідчать респонденти, мешканці різних сіл навіть не ходять один до одного щось позичати. Однією з форм контактів сусідського типу є самоізоляція або сегрегація (зокрема, саме так довгий час співіснували аборигени Австралії та перші покоління поселенців). Контакти сусідського типу не виключають і конфліктних ситуацій, як це буває між сусідами.

Часом етнічні групи, спільноти, що проживають поряд активно зміщуються і в плані кровному (метисизація) і в плані культурному (міксація культури). Як підтип цих процесів можна вважати “креолізацію”.

Процес, внаслідок якого утворилася, зокрема, англоавстралійська нація, ми вважаємо доцільним називати не асиміляцією англоавстралійцями ірландоавстралійців, шотландоавстралійців і т.д., а наслідком уніфікації – створення єдиної метакультури. Хоча вплив англоавстралійців на етнічні меншини є асимілюючим.

Отже, інший вид етнічних процесів – асиміляція, який є наслідком міжетнічного функціонального (підкреслюю – функціонального) конфлікту, який не обов’язково є збройним. Крім асиміляції, наслідками міжетнічного функціонального конфлікту є етнічна експансія, в тому числі, витіснення з етнічних земель, екстермінація – масове знищення. Останні етнічні процеси є специфічними, оскільки не завжди є стихійними, а отже, закономірним наслідком розвитку етносу. Вони можуть мати політичне забарвлення. У такому разі вони є об’єктом дослідження етнополітології. До власне етнічних належать, зокрема, процеси, що відбувалися внаслідок діяльності іспанських колонізаторів в Центральній та Південній Америці. На відміну від британської моделі колонізації, яка більше є по суті сегрегативною, іспанська модель включала моменти екстермінаційні, метисизаційні, асимілятивні і т.д.

Висновки. Тепер спробуємо вкласти вище перераховане у межі схеми.

А. Внутрішньоетнічні (інтроетнічні) процеси:

- 1) біокультурне самовідтворення етносу (звичайно супроводжується процесами екологічної, соціально-політичної і етнокультурної адаптації);
- 2) етнокультурна внутрішньоетнічна уніфікація (яка може супроводжуватися або виникати під впливом політичної чи соціально-економічної консолідації);
- 3) етнокультурна внутріетнічна диференціація;
- 4) внутрішньоетнічний функціональний конфлікт і його наслідки:
 - утворення нової внутрішньоетнічної спільноти (групи) всередині етносу
 - сепарація - відділення частки (міграція), яка може перетворитися в окрему етнічну спільноту
 - внутріетнічний конфлікт у формі громадянської війни;
 - парціація (єдиний етнос ділиться на кілька частин і жоден новий етнос не ототожнює себе повністю зі старим. (Термін запропонований П.Пучковим 1976 р.)

Б. Екстраетнічні процеси = міжетнічні контакти:

- 1) Адаптивно-адаптуючий блок;
- а) опосередковані міжетнічні контакти;

- б) контакти сусідського типу – самоізоляція, від(роз)межування (старообрядці всередині інших етнічних спільнот; англоавстралійці – аборигени) – сегрегація
 - в) міксація культури, метисизація, (креолізація в Латинській Америці, Слобідська Україна);
 - г) міжетнічна уніфікація (вироблення нового - надетнічного, метаєтнічного, національного типу культури)
- 2) Міжетнічний функціональний конфлікт і його наслідки:
- етнічна експансія одного з учасників конфлікту (заборони, юридичні обмеження, репресії, культурна експансія тощо);
 - асиміляція;
 - витіснення з етнічних земель (вар.: депортація = насильницька сепарація);
 - збройний міжетнічний конфлікт
 - екстермінація (масове знищення представників певних етнічних спільнот).

¹Див.: Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. – К., 1996. Бубер М. Два образа веры. – М., 1995; Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Лекции и интервью. – М., 1992; Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991; ²Соссюр Ф. Де. Труды по языкознанию. – М., 1977; ³Арутюнов С.Ф. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989. – С. 17-41; ⁴Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 86-90; ⁵Див., зокрема: Этнические процессы в современном мире. – М., 1987; ⁶Coser L. The function of social conflict. – N. Y.; London, 1964; Schermerhorn P.A/ Comparative Ethnnc relations: A Framework for Theory. – N. Y., 1970; ⁷Лурье С.В. Историческая этнология. – М., 1997; ⁸Пиплз Дж., Бейли Г. Адаптация // Культуральная антропология. – Спб, 1996; Маркарян Э.С. Проблема целостного исследования культуры в антропологии США // Этнология в США и Канаде. – М., 1989; Steward J.N. Theory of Culture Change. – Urbanc, 1955; Winthrop R/N/ Dictionary of Conctpts of Cultural Anthropology; Aseves J.B., King H.G. Cultural Anthropologe. – N. Y., 1978; ⁹Флиер Я.К. Культурогенез. – М., 1995. – С. 17-18, 72-73; ¹⁰Див.: Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки. – К., 1998. – С. 406-497; ¹¹Ясперс К. Про сенс історії // Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрями. – К., 1996. – С. 184-212; ¹²Лурье С.В. Указ. роб. – С. 336-348; ¹³Тумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л., 1990. – С. 33-45.

Дячук Л. (Україна)

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ У МІФОІСТОРИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ XVII ТА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТЬ

Проблема національної ідентичності в синкретично-міфологізованій формі хвилювала людство, очевидно з часів коли людина почала осмислювати свою належність до певного соціуму. Пошуки національної ідентичності особливо активізується в часи кризи вартостей, які або виявляються “фальшивими”, або ж втрачають свою традиційно “магічну” силу. В традиційних суспільствах це відбувається шляхом творення національних міфів, а також через органічне засвоєння нових цінностей та ідей, з обв’язковим посиланням на усталену традицію та культивуванням “доброї старовини”.

В умовах “історичного виклику” – посилення впливу першого Риму, при занепаді “другого Риму” – Константинополя та безпідставних претензіях “третього Риму” – Москви, українські православні мислителі шукали шляхи збереження “доброї старовини” супроти іманентно “поганої новини”. Так Іван Вишенський, бачив загрозу православної вірі в актуалізації античної традиції, теологічних пошуках, забутті “смиреномудрія”, а смисл спасіння знаходив у простоті і правді євангельській, непорушності православної традиції. “Точною до поганских учителей і до латинское хитрословное лжи не ходи, – попереджав афонський монах, – бо веру загубиш”¹. Правда, сентенції Вишенського вже самі по собі були формою самоідентифікації православної “непопсованої” нововведеннями Русі та руської церкви, які протиставлялись польським “еретичним” і “хитросним” церковним та світським відповідникам. Криза і занепад традиційних форм релігійного та суспільного життя в кінці XVI та початку XVII ст. привела не